

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

До самостійної роботи з дисципліни

«Історія української культури»

(розділ «Культура східних слов'ян у V-VIII ст. Релігійні вірування»
для студентів усіх спеціальностей денного та заочного відділення)

Затверджено методичною

Радою університету,

Протокол №

Харків

ХНАДУ

2011

Укладач Н.П. Олешко

Кафедра українознавства

В основі духовності будь-якого народу лежать світоглядні уявлення, що, зокрема, проявляються через систему вірувань та повір'їв. Народний світогляд українців має три основних історичних шари: демонологічний, міфологічний та християнський.

Перший – більш глибинний, притаманний найдавнішим часам, коли люди персоніфікували як надзвичайні природні явища, так і конкретні предмети оточуючого світу, вбачаючи в них демонів.

Другий шар зароджувався із появою владних суспільних структур, які потребували належного освячення. В основі лежало обожнювання природних, переважно небесних, стихій, уособлених в образах Богів. Система уявлень про Богів – міфологія – вже відтворює їх певну ієрархічність, виділяючи певний пантеон головних Богів і другорядних. Складається політеїзм – віра в багатьох Богів з верховним Богом на чолі пантеону.

Християнська релігія абсолютизувала цю ієрархічність, встановивши монотеїзм – віру в одного Бога, разом із тим намагаючись зруйнувати стару світоглядну систему. Коли ж це не вийшло до кінця, то вона вдалася до максимального пристосування язичницьких уявлень до своїх потреб. Наслідком протиборства ідей став дуалізм (двовір'я), що відчувається по цей час.

Наша культура залишається народною, в основі якої була і є духовність. Тому, на сучасному етапі розвитку, особливо важливо зберегти і засіяти зерна національного світосприйняття та світогляду, що передадуться нащадкам і збережуть нашу національну індивідуальність.

План теми:

1. Характерні особливості традиційних уявлень українців.
2. Дохристиянські уявлення українців.

Характерні особливості традиційних уявлень українців.

Уявлення та вірування українців – розуміння, знання чого-небудь, яке ґрунтується на досвіді, якихось даних, спостереженнях за навколишнім світом; релігійні уявлення.

Студенти мають знати, що характерною особливістю традиційних уявлень наших предків було одухотворення природи, віра в наявність духа, душі в кожній речі. Подібні *анімістичні* риси вірування відбиті в українській демонології. Українці вірили в духів природи (водяників, русалок, лісовиків), хатніх духів (домовиків), духів-демонів («нечистих»: відьом, упирів, вовкулаків).

Характерною рисою народних вірувань українців був *фетишизм* – віра у надприродні властивості предметів неживої природи. Фетишами – предметами релігійного поклоніння – вважалися різні обереги, талісмани, амулети, певні види каміння, що, на думку людей, мали чудодійну силу, оберігали від злих духів, нещастя, приносили здоров'я.

Для традиційних уявлень і вірувань українців характерний *тотемізм* – сукупність релігійних уявлень і вірувань про існування надприродних зв'язків між певною родовою групою людей і певним видом рослин чи тварин.

Значне місце в уявленнях українського народу посідали вірування у різні прикмети, силу чарів та замовлянь, легкі й тяжкі дні, щасливе й нещасливе місце, Долю.

Важливим складником народних уявлень є міфологія, в якій знайшли відображення реальні знання та фантастично-релігійні образи і повір'я про природу, Всесвіт, людину. Наприклад, Всесвіт поділяли на три зони: небо, земля, підземний світ. Небо уявляли як дах землі, як повітряний простір, воно нібито вогняне і розкривається лише під час грози. Хмари трактувалися як «величезні міхи з водою», мішки з «вічками», крізь який йде дощ. Молочний шлях (Чумацький шлях) вважали дорогою у Вирій, а останній – місцем, де панує вічне літо, живуть душі людей.

Різноманітні нашарування у системі світоглядних уявлень та вірувань українців дають ґрунт для виявлення двох основ її походження: первинної – індоєвропейської – і пізнішої – слов'янської. В основі етапу інтеграції загальносхіднослов'янської міфології та демонології лежать культурні стереотипи, котрі були притаманні ще індоєвропейській культурі. Початок формування протослов'янських уявлень наших предків відноситься до XVII-XVI ст. до н.е. На той час протослов'янська культура охоплювала широке коло етносів, включаючи східних і західних слов'ян. А у ще більш віддалені часи культурна спорідненість народів індоєвропейської групи поширювалася й на деякі народи Західної Європи та Малої Азії. Оскільки у формуванні світоглядних уявлень праслов'ян брали участь різні племена, то й вони збагачувались, засвоюючи праслов'янську культуру, а інколи й мову. Геродот писав, що деякі грецькі боги прийшли зі Скіфії, і «орачі» присилали їм пожертвування, навіть Афродіту на Пелдопонесі називали Ладую, а Атену в Малій Азії – слов'янською Даною. Визначається

близька подібність Богів і деяких міфологічних сюжетів слов'янської та індійської міфології.

Язичницька міфологія.

Уся міфологія і демонологія українців – переважно слов'янська: і за персонажами Богів, і за структурою демонів, і за природою космогонічних уявлень, і за характером зв'язків між віруваннями, повір'ями і типом господарства.

Найдавніші, дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувалися з нагальними господарськими інтересами і ґрунтувалися на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, а інколи і на вірі в їх надприродні якості. Через віру, шляхом виконання магічних дій люди намагалися вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай, вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища. Людина тут виступала переважно активним началом, а не лише жертвою сил природи, як це донедавна трактувалося багатьма дослідниками. Особливо ця активність проявлялася там, де людина могла спиратися на власний досвід: ця активність реалізувалася через систему прикмет, вірувань і передбачень – повір'їв.

Язичництво ґрунтувалося на поклонінні небесному вогню та воді, в якому Богів символізували небесні світила.

Небесний вогонь – первісна матерія чоловічої статі, що, поєднавшись з водою і світлом, утворила все на землі. За найдавнішими космогонічними уявленнями слов'ян вогонь – стихія могутня і незрозуміла: то вона світить і гріє, підтримує життя,

одганяє хижаків, то сама наступає, все нищить, спопеляє. Вогонь вважався живою, вічно голодною і очищувальною силою. Служителі язичницького культу в спеціальних храмах-капищах утримували вічний вогонь як знак постійного доброго зв'язку з Богами та безперервності життя й добробуту роду, племені. Вогню приписували цілющу силу. Культ вогню був дуже важливим, його застосовували в обрядових ритуалах (весільному, при народженні дитини, у поховальному обряді тощо).

Вода – первісна матерія жіночої статі, символ здоров'я і чистоти. Сила води була як благотворна так і руйнівна. За поглядами слов'ян, вода, поєднавшись із первісною матерією чоловічої статі (світ, світовид), утворила струмки, річки, ліси та інші речі на Землі. Цим пояснюється наявність у слов'ян «водних» божеств. Їм присвячували спеціальні свята, виконували певні обряди. Рух води асоціювався з плином часу, віку. У давнину існувало багато легенд, міфів у народів усього світу про чудодійні властивості води. За часів язичництва існувала богиня життя – Жива Вода. Образ Живої і Мертвої води часто зустрічається у народних казках. Але вони не протистоять одна одній.

Небесний вогонь виходив із тріади світил – Сонця, Місяця й Зорі – і мав назву Цур (Сур – сонце серед 12 сузір'їв). Спершу у тріаді світил головним був Місяць. Стародавній культ Місяця був витіснений культом Сонця. Прабог неба Див виявив себе як Сварог (з 12 сузір'ями) і як Сонце – Око, що оберігає Прадерево Всесвіту. Зміна знаків зодіаку, визначаючи весняне рівнодення, робили сузір'я головним божеством і обумовлювала його провідну роль в

астральній міфології народів. Особливими сузір'ями зодіаку були ті, через які Сонце проходило за півроку сільськогосподарських робіт, тобто від весняного рівнодення до осіннього. Оскільки їх було 7 (з 12), сімка стала магічним числом, символом періодичного закону природи. Уособленням цих семи знаків зодіаку стало Сонце, яке змінювало образ і зміст у кожному знакові і кожен цей образ став Богом.

Для найдавнішої свідомості українців існував єдиний, природний космос, в якому були притаманні протилежності: порядок - хаос, своє - чуже, що осмислюється у відповідній символіці – світ – темрява, верх – низ, праворуч – ліворуч, схід – захід.

Виокремлення і маркування напрямків простору у давньоукраїнській культурі, як і в архаїчних культурах інших народів (індійців, китайців, єгиптян, греків) знаходить свій вираз в образі Світового Дерева або Космічного Дерева. Цей образ притаманний традиціям багатьох народів світу, починаючи з епохи бронзи і до наших часів (кераміка трипільської культури IV-II тис. до н.е.).

Світове Дерево – символ родючості і вічного життя. У наших пращурів його уособлювали дуб, явір, тополя. За допомогою Світового Дерева у людській свідомості моделювалася триярусна вертикальна структура Космосу – три царства: низ (корені) – підземне царство, середина (стовбур) – земля і верх (гілки) – небеса. Верхня частина символізувалася птахами (сокіл, орел, соловей), середня – звірами, а нижня – рибами. Верхня частина

Світового Дерева – життя і розвиток – напрям розвитку дерева, а нижня – згасання, смерть. Наші предки вважали, що епосі Світового дерева передувала епоха Хаосу. Вона змінилась епохою Космосу – організованого світу, символом якого і є Світове Дерево. Космос вважався утвореним із чотирьох первісних стихій, якими для давніх слов'ян (у тому числі й українців) є вітер, вода, вогонь і земля. Простір впорядкованого космосу був невід'ємним від людини, що освоює цей простір, встановлюючи порядок в ньому. Деякі дослідники вважають, що варіантом Світового Дерева є тризуб.

Світове Дерево могло правити за втілення життя і смерті (зелене, квітуче дерево – і сухе, мертво). До наших днів збереглося язичницьке свято Купала. За язичницьким календарем воно належить до найважливіших річних свят, оскільки символізує весілля Бога літнього сонцестояння (7 липня) з Богинею води Даною. В цей день наші предки брали шлюб. За звичаєм треба було добути вогонь для купальського вогнища тертям, що споріднювало Дерево із Сонцем як із джерелом вогню. Дерево купальське уособлює Прадерево, або Дерево Життя (Світове Дерево). Цей символ дуже часто зображувався на нашивках стилізовано у формі листя або гілок, а також на зооморфних вишивках – звірі, що позначають три яруси «дерева». Його зображення було притаманне й настінному розпису, гончарству (гончарні вироби оздоблювали зображенням «дерева»). До наших днів дійшло зображення Світового Дерева у вигляді пишної квітки в поєднанні з двійком

коней, козлів, півнів. Лівий, вранішній – зеленого або синього кольору; правий, вечірній – жовтого чи червоного.

Ще в епоху ранньохліборобських культур народи уявляли собі небо та землю подружжям. Небо вважалося домівкою жіночого божества, земля, земля, підземний світ – чоловічого (риси матриархату). Пізніше Бог землі зайняв головне місце на небі. Культ Богині неба занепав.

За часів язичництва у світогляді українців мали місце елементи дуалізму: уявлення про добре та зле начала, про душу і тіло. Згідно зі світоглядом багатьох народів, люди мали дві душі: одна уособлювала життя, друга – особистість. Остання була духовною субстанцією і залишалася після смерті людини, перша ж помирала разом із нею. У середовищі східних слов'ян розрізняли декілька субстанцій людини, у тому числі тілесну та духовну. Більшість дослідників дотримуються думки про те, що духовна субстанція виявлялася у трьох іпостасях, відповідних найбільш поширеним уявленням людей:

- 1) людина як життя, як дійсна сутність;
- 2) людина як соціальна істота, котра ототожнюється з іменем або зовнішнім образом;
- 3) людина як органічна сила, що ототожнюється з незримим «духом», «подихом». Арістотель теж розрізняв три види душі: розумову, почуттєву та вегетативну.

У давньослов'янській міфології «душа», що «розуміє», ототожнювалася з головою (особливо з оком); «душа», що «бачить», діє у світі видимого; у світі невидимого діє «душа», що

«відчуває», яка ототожнюється з «утробою». Окрім цих трьох душ існує те, що залишається від людини після відходу її на «той світ». У казках мотив «множинності душ» відтворюється в оповідях про воскресіння людини мертвою і живою водою. Мертва вода повертає герою життєві функції – він дихає, рани його загоюються – але він залишається мертвим, як упир. Жива ж вода повертає йому «людське обличчя», він оживає у повному розумінні цього слова і повертає своє ім'я.

За народними уявленнями можливим було повернення померлого до світу живих; фізична смерть ще не означала зникнення людини. Вважалося, що людина у світі живих – лише гість, а на «тому світі» вона була «своєю». На Гуцульщині та на Бойківщині існував інститут посередників – віщунів, віжлунів, які регулювали стосунки між живими і душами померлих, між звичайними людьми і земними Богами. Якщо душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки були нормальними. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, а в особливі дні, зокрема поминальні, прилітали до живих і частувалися. Коли ж душа не могла покинути тіло (якщо смерть була неприродною), то до живих повертався сам мрець. Боязнь тіла померлого належить до найдавніших повір'їв, згідно з якими заложні мерці мали властивість покидати місце поховання і шкодити людям.

Згідно з народними віруваннями, існування людини після смерті продовжувалося у формі як душі, так і духу. Водночас дух міг за певних умов перевтілюватися у тілесну субстанцію та

переміщуватися у просторі. Ця здатність духу відкриває цілий світ демонологічних і містичних уявлень, чудово описаних українськими етнографами та класиками української літератури.

Живі люди могли спілкуватися з духом померлого, викликаючи його під час різдвяних та русальних ворожінь, під час поминань або зустрівши їх у подібі зозулі, лелеки, сови, горлиці чи жаби. Можливі були зустрічі й з душами зложних мерців, які блукали або у вигляді звичайної людини, або перетворювалися в образ якоїсь нечистої сили: лісовика, водяника, русалки тощо.

Наші пращури вважали, що після смерті душі померлих потрапляють у Вирій – теплі, південні краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи; сонмище Богів та померлих душ, острів у Всесвіті, першоземля Богів і Світу. У Вирії, згідно зі слов'янськими легендами, росло Першодерево Світу Прадуб з молодильними яблуками безсмертя. Вважалося, що там панує вічне літо, бує зелень, зберігається насіння, що потім приноситься на землю. Люди вірили, що у Вирії живуть душі предків і душі ще не народжених.

У дохристиянських уявленнях українців людині приділялося значне місце у Космосі. Завдяки силі, властивій людині, вважалося вона здатна переносити свою сутність на предмети, яких вона торкалася (навіть поглядом або тільки думкою). Освоєння предметів навколишньої дійсності уявлялось у вигляді компромісу між людськими та природними сутностями. Акт творіння не мислився як перетворення «ніщо» на «щось», а розумівся у вигляді акту впорядкування, під час якого людині відводилась роль активного співучасника світових подій.